

גרמי והרחקת נזיקין (א)

מקורות - (א) קונטרס דינא דגרמי עמודה נז "ומעתה... לרבנן".

(ב) קונטרס דינא דגרמי עמודות נז-נט "ואי קשיא... דמזיק ניהור", בבא בתרא כ: "לא יעמיד... פטור מלשלם", [מנחות טו-טז]: "ומי אמרינן קל וחומר... שלא יתאסר", ראב"ן סימן נ"ג].

(ג) קונטרס דינא דגרמי עמודות נט-ס "ואכתי איכא למידק... וכולהו גמרא", בבא קמא מח. "אמר רבא... כמאן דכרייה דמי".

א. פתיחה

לקראת סיום הקונטרס, מתייחס הרמב"ן לגרמי מול הסוגיות של הרחקת נזיקין בפרק לא יחפור. את החלק הזה פותח הרמב"ן בסיכום קצרצר של סיווג כללי למקרי הגרמי שמופיעים בסוגיות:

"מעשה למדנו לפי דרכנו, שדיני הגרמות כהלכות שבת - יש מהן שחייב לשלם, ויש מהן פטור ומותר, ויש מהן פטור אבל אסור.

דינא דגרמי חייב לשלם - כגון מסור וחבריו. ויש מהן פטור אבל אסור - כגון גרמא דגיריה, דאמרינן זאת אומרת גרמא בניזקין אסור, והיינו רקתא. ומהן פטור ומותר כגון בהנך גרמי דק"ל כר' יוסי דאמר 'על הניזק להרחיק את עצמו'..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה נז)

ההקבלה שיוצר הרמב"ן בין שַׁבַּת לנזיקין, אינה הקבלה מושלמת. ביחס לנזיקין אכן קיים רצף אחיד ממעשים המותרים לחלוטין, דרך דברים שלא חייבים עליהם אך הם אסורים, ועד פעולות שחייבות בתשלומי נזיקין.

אך בַּשַּׁבַּת, ברמה העקרונית, לא קיים מבנה משולש שכזה. ברובד הדאורייתא קיימים רק שני מצבים - חיוב או היתר מוחלט. דרגת הביניים של 'פטור אבל אסור' היא דרגה שנקבעת מדרבנן בלבד, לפי רוב ההבנות. אשר על כן, הפרספקטיבה שבה מהווים הלכות שבת מודל להלכות נזיקין, טעונה התייחסות זהירה.

מכל מקום, כך מסכם הרמב"ן בקצרה את הדיון הפרטני בשלל המקרים שבש"ס. ודרך סיווג זה, נפתח אשנב לדיון בסוגיות של הרחקת נזיקין, שאיתו חותם הרמב"ן את קונטרסו.

ב. ר' מאיר וחכמים

בסוגיות של הרחקת נזיקין, מופיעים מקרים שונים בהם קובע ר' יוסי שיש חובה על הניזק להרחיק את עצמו. במקרים הללו, המזיק פטור מלשלם, והרמב"ן בודק האם פטור זה תקף רק לשיטת חכמים או שמא גם לר' מאיר :

"... ואע"פ שהוא גורם להפסיד... כיון דלאו גרידה נינהו - פטור, ואע"ג דדיינינן דינא דגרמי... אלמא אליבא דרבנן דלא דייני גרמא משום דאמר ליה הרחק עצמך, לרבי מאיר נמי אמר ליה הרחק עצמך, ולא מיקרי גורם כי היכי דלא מויק, ופטור לרבנן" (קונטרס דינא דגרמי עמודה נו)

הניסוח עמום מעט, אך כוונת הדברים מבוארת. לטענת הרמב"ן, באותם מקרים של חובת הניזק להרחיק את עצמו, מודה גם ר' מאיר שיש לפטור את המזיק. הטעם לכך הוא שכל ההבדל בין ר' מאיר וחכמים ממוקד בחולייה הרגישה של גרימה ויצירת נזק באופן עקיף. אך במקרים של 'לא יחפור' מדובר במוקד שונה לגמרי.

ר' יוסי מציין שיש מקרים בהם לא מגבילים את המזיק. קביעה זו נכונה אפילו במצבים של נזק ישיר לחלוטין, שאיננו גרמי כלל. אף על פי כן, מנימוקים שונים (כמו למשל, הטיעון שזה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו) מאפשרים לאדם לעשות מעשים שונים, גם כאשר יש בצידם היזק ברור וישיר.

כשם שחכמים פוטרים במקרים של נזק ישיר, במצב שבו על הניזק להרחיק את עצמו, כך יפטור גם ר' מאיר במקרים של גרמי כאשר היה על הניזק להרחיק את עצמו. כפי שחכמים אינם מגדירים את האדם בשם 'מזיק' במצבים הללו, כך לא יגדיר אותם ר' מאיר בשם 'גורם', לטענת הרמב"ן.

יש להוסיף למהלך זה נקודה אחת, שכבר תלינו בה הלכות רבות בדין גרמי. יתכן שהדברים בהם מצדד הרמב"ן קשורים לשיטתו העקרונית בהבנת גרמי. על פי גישת הרמב"ן, גרמי איננו מחייב חדש. המחייב הבסיסי בנזיקין היה ונותר מעשה נזק קלאסי, אלא שלפי ר' מאיר גורם כעושה. לפיכך, העובדה שר' יוסי מחייב את הניזק להרחיק את עצמו אפילו במצבים של נזק גמור, מעידה על כך שגם אם נאמר גורם כעושה בצורה מלאה ושלמה, יהיו מצבים שבהם נחייב את הניזק להרחיק את עצמו.

אך לפי גישתו העקרונית של הריצב"א¹, יתכן שנתלה את עמדותיו של ר' יוסי ביחס להרחקת נזיקין בשיטת חכמים ולא בשיטת ר' מאיר. שהרי לפי הריצב"א נולד מחייב חדש בדיני נזיקין. מחייב זה מעוגן בהפסד הבעלים, ואינו משועבד לאפיקי החיוב הרגילים בנזיקין. כלומר, לר' מאיר יש רף גבוה יותר בנוגע לאחריות על הפסדים. אשר על כן, יתכן שר' מאיר יחייב גם באותם מקרים של הרחקה, שהרי גם בהם נגרם הפסד לבעלים ועובדה זו כבר מהווה יסוד מחייב מספיק לפי ר' מאיר.

ג. מחיצת הכרם שנפרצה

על רקע ההלכות של הרחקת נזיקין, חוזר הרמב"ן לדון במחיצת הכרם שנפרצה. בגמ' נאמר שיש חיוב תשלומין במחיצת הכרם, והרמב"ן מבאר מדוע אין פוטרים מתשלום על סמך שיטתו של ר' יוסי. לפי ר' יוסי, יש מצבים שבהם על הניזק להרחיק את עצמו. אם נאמר שגם במחיצת הכרם על הניזק להרחיק את עצמו, אזי נסיק לכאורה שיש לפטור את המזיק מתשלום.

היה ניתן, כמובן, לפתור את הבעיה בצורה חלקה אם היינו מנתקים בין דיני הרחקה לבין דיני חיוב תשלומין. כלומר, אם נהיה מוכנים לומר שיש מצבים שעל הניזק להרחיק את עצמו, ואינו יכול לכפות על המזיק בכוח להתרחק, שכן זכות הלה להתמיד בנוכחותו ופועלו מעוגנת על פי דין, ואף על פי כן המזיק חייב לשלם גם במקרים כאלו. כך נוכל לומר גם במחיצת הכרם שנפרצה. נטען שחיוב התשלומין שעל המזיק, אינו סותר את העובדה שעל הניזק להרחיק את עצמו. אך הרמב"ן שולל אפשרות זו :

"... וליכא למימר דלר' יוסי אם הזיק האילן לבור חייב לשלם, דאי הכי לא הוה אמר ר' יוסי לא יקון, שאין לך מי שחייב לשלם שיוכל להזיקו..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה נח)

את הקביעה הזו תומך הרמב"ן מסוגייה בשלהי בבא מציעא, וממשיכה לא יחפור. יש לציין שקביעת הרמב"ן כשלעצמה מחדשת מסברה, וגם המקורות שבהם הוא נתלה טעונים בחינה מדוקדקת.

לעצם קביעתו של הרמב"ן, יש לשלול משבצת של חיוב תשלום בדבר הנעשה ברשות. אך לכאורה, כל מערכת נורמלית של חיים ציבוריים זוקקת משבצת שכזו, אשר תימצא בין הצורך לאפשר יוזמה, מצד אחד, לבין החובה להגן על נפגעים אפשריים, מצד שני. מעבר לכך, בגמ' לכאורה מוצאים מקרים שבהם יש פיצול בין

1 עיין בב"ב כב: תוס' ד"ה זאת, ובשיעור הפתיחה.

חובת ההרחקה או השמירה לבין חיוב התשלום. גם הראיה של הרמב"ן ממשנת לא יחפור, טעונה עיון. כך מעיר הרמב"ן במילים קצרות :

"... וכדתנן - ובכירה טפח, ואם הזיק משלם מה שהזיק... ואע"פ שהוא משלם - רשע מיקרי..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה נח)

לכאורה מעוניין הרמב"ן להתבסס על שיטת ר' שמעון במשנה בב"ב. שהרי טענתו העקרונית של ר' שמעון היא שכל שיעורי ההרחקה נאמרו כדי שמעבר להם לא נחייב בתשלומין את המזיק. אך הרמב"ן מצטט דווקא את השיעור שנוקט ת"ק באותה משנה, שיעור של טפח. יתירה מזו, הוא מוסיף את הקביעה הכללית שאם הזיק משלם מה שהזיק חרף העובדה שהרחיק. זאת למרות ששיטת ת"ק קובעת, לכאורה, שאין לקבל את העיקרון של הרמב"ן. על פי עמדתו יש פיצול בין חובת ההרחקה לבין חיוב התשלום. יתכנו מקרים שבהם הרחקת כדן, ואף על פי כן תחוייב בתשלום אם יארע נזק.

מצד שני, קשה להתבסס על דעת ר' שמעון (אפילו אם 'נתקן' את הציטוט של הרמב"ן), שהרי סוף סוף אין הלכה כמותו. לפיכך, עצם הצבת העיקרון של הרמב"ן והתמיכה שהוא מחפש בסוגיות, מהוות בעיה.

על כל פנים, מאחר שהרמב"ן דבק בעיקרון זה, נמנעת ממנו יכולת הפרדה בין חיוב תשלום לבין חיוב הרחקה במחיצת הכרם. ומאחר שמהמשנה מחייבת תשלומין במחיצת הכרם, יש להסיק שלא אומרים כאן שעל הניזק להרחיק את עצמו. כטעם וכנימוק לכך, מצביע הרמב"ן על העובדה הבאה :

"אלא היינו טעמא - דשאני מחיצת הכרם, דכיון שיש בה איסור כלאים חייב לגדור... מחמת שאסור לערב הגפנים בתבואה, וכיון שלא גדר ונתייאש - חייב לשלם... אבל היכא דליכא איסורא, סבר ר' יוסי על הניזק להרחיק את עצמו..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודות נח-נט)

לדברי הרמב"ן, נוצרת תרכובת בין האיסור במישור של היורה דעה ובין חיוב ההרחקה שרובץ על המזיק, חיוב שמניב חובת תשלום במישור של החושן משפט. תחילת התביעה לגדור נעוצה באיסור כלאיים. תולדת האיסור היא החובה הממונית לשלם לניזק.

ראוי להדגיש שקיומו של איסור כלאיים בהקשר שלנו, איננו פשוט לחלוטין. שהרי לא מדובר על מצב שבו אדם זרע כלאיים, אלא על מחיצת הכרם שנפרצה. כדי לאסור, יש לבנות על הדעה האוסרת לקיים בכלאיים.

אמנם הדעה שהמקיים בכלאיים לוקה, מיוחסת במכות כא: דווקא לר' עקיבא. אך יתכן שלעצם קיומו של האיסור מסכימים גם החולקים על ר' עקיבא, ונקודת המחלוקת מתמקדת ברמת הלאו ובעונש המלקות, ולא בעצם האיסור. על כל פנים, הנחת הרמב"ן היא שליסוד האיסורי יש השלכות בחושן משפט². יש לבחון, כמובן, עד היכן ירחיק הרמב"ן לכת. האם נאמר בהלכות שכנים שיש לחלק בין הצבת חמץ בסוכות לבין הצבת חמץ בפסח, לעניין דיני ההרחקה הממוניים? האם נאמר שאדם המניח חמץ בצורה כזו שעל חבירו מוטלת חובת ההרחקה, יתחייב בפסח להרחיק את החמץ בעצמו מפאת האיסור?³

חילוק שכזה נשמע מוזר, אם כי אין לשלול אותו על הסף. לשם הקבלה ושיבור האוזן בלבד, ניתן להשוות זאת לקטע מפורסם בדברי החזון איש, באמונה וביטחון. החזון איש טוען שאמות המידה המוסריות נקבעות על פי ההלכה :

"חובות המוסריות המה לפעמים גוף אחד עם פסקי ההלכה, וההלכה היא המכרעת את האסור ואת המותר של תורת המוסר..."

(חזון איש אמונה וביטחון פרק ג' סעיף א')

על פי קו מחשבה דומה, ניתן להבין גם את יסודו של הרמב"ן. כלומר, שחיוב התשלום או חובת ההרחקה שיש להם השלכה מוסרית ברורה, נקבעים לאור פרטי הדינים בהלכות כלאיים ובכיוצא בהן³.

² ניתן ליישם את היסוד הזה גם בכיוון ההפוך. בגמ' בב"ק צח: נאמר שאדם השורף בפסח חמץ שגזל חבירו - פטור, חרף העובדה שהוא מנע מן הגזלן את היכולת לומר 'הרי שלך לפניך'. בטעם הדבר מבאר הקצות בסימן שס"ג סק"א - "... דכיון דמצוה לבערו, מש"ה אע"ג דמפסיד בזה לגזלן - שיצטרך ליתן דמים - מכל מקום, מצוה רמי לבערו..." לטענת הקצות, החיוב האיסורי לבער את החמץ מניב פטור ממוני במישור החושן משפט.

³ ניתן לציין דוגמאות נוספות להשלכה הישירה של הלכות איסוריות מובהקות על דיני נזיקין. למשל - חנווני המניח נרו מחוץ לחנות חייב על נזקי האש שנגרמים מכך, אבל ר' יהודה בב"ק סב: פוטר כאשר מדובר בנר חנוכה. דוגמה נוספת - הגמ' בב"ק לב. שפוטרת אדם המזיק בריצתו, כאשר מדובר על ערב שבת בין השמשות.

אם כי, בשתי הדוגמאות הללו אין הכרח להתבסס על קשר ישיר בין איסור לבין השלכה ממונית. ניתן להבין שהאיסור (או החיוב ההלכתי) יוצר סיטואציה שבה אנשים רצים ברחוב או מדליקים נרות בחוץ. ממילא, חובת הזהירות חלה על הסביבה ולא על המזיק. למשל, במחנה אולימפי נפטור, מן הסתם, אדם שהזיק על ידי ריצה. במקום שכזה נתבע מהסובבים להיזהר. באופן דומה נתייחס לאדם שרץ בערב שבת, מבלי להיזקק ליסוד ה'מצוות' של כבוד שבת.

ניתן גם ללכת בכיוון שונה, אם כי הרמב"ן לא נקט בו. ניתן להציע שבכלאיים רואים תמיד את בעל הכרם כמתקיף, ואת בעל התבואה כמותקף. לפיכך, חובת ההרחקה וחייב התשלום יוטלו תמיד, אפילו לשיטת ר' יוסי, על בעל הכרם. גם ר' יוסי יסכים שאין לומר כאן משהו בנוסח של 'זה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו'.

זאת אם נבין שיש הבדל בין איסור כלאיים לבין תערובות כמו בשר בחלב או שעטנז. בבשר בחלב, על דרך משל, אין יחס של אוסר ונאסר בין הבשר לחלב. כל אחד מהם מותר לחלוטין, ושילובם יחד שקול באיסורו. כל אחד מהם הוא אוסר ונאסר כאחד.

אך מהסוגייה במנחות טו-טו; משמע שבכלאי הכרם אין אלו פני הדברים. בכלאי הכרם רואים את הגפנים כאוסרות ואת התבואה כנאסרת. כמקור לדעה זו ניתן לציין את השניות אליהו בכלאיים פ"ז מ"ד-מ"ה, ואת הראב"ן בסימן נ"ג.

ד. בור ושורשי אילן

אגב הדיון במחיצת הכרם, מקדיש הרמב"ן מספר מילים לעצם שיטתו של ר' יוסי. ספינת הדגל של ר' יוסי היא המקרה של אילן ובור. ר' יוסי טוען שאין לחייב את בעל האילן, ואפילו אם שורשי האילן מזיקים לבור. לטענתו, זה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו, ואין מקום לחייבם האחד בנזקי השני.

עם פטור זה שמנסח ר' יוסי, מנסה הרמב"ן להתמודד. למעשה, יש לענות בהקשר

זה על שתי שאלות נפרדות :

שאלה אחת - מדוע לא לראות את שורשי האילן כממונו שהזיק?

שאלה שניה - מדוע לא להתחייב על נזקי האילן עצמו בעזרת שורשיו?

ההבדל בין שתי השאלות, נוגע לחפצא שמוגדר כ'מזיק'. השאלה הראשונה בוחנת את הגדרת השורשים כמזיקים, משום שגם השורשים הם ממונו של בעל האילן. השאלה השנייה בוחנת את הגדרת האילן עצמו כמזיק (ואין זה משנה שאת פעולת ההזיק הוא מבצע בעזרת שורשיו).

את השאלה השנייה ניתן להעלות גם אם עונים על השאלה הראשונה. כלומר, נניח ששורשי האילן אינם ממונו שהזיק מסיבה כלשהי. עדיין נוכל לראות את האילן עצמו כממונו שהזיק. לאור ראייה שכזו, מה לי אם הזיק בעזרת נופו ומה לי אם הזיק בעזרת שורשיו? נדון את האילן כשורו, ונחייב את האדם על נזקי האילן בלי לרדת לשורש ההזיק ולסיבתו.

הרמב"ן מציע שתי תשובות לשאלות הללו :

תשובה ראשונה - מצד נולד.

תשובה שניה - מצד אונס.
נעיין בדברי הרמב"ן עצמו :

"... דכיון דלאו גופיה דאילן קא מוּיק, אלא שרשים הוא דמוּיק, ושרשין ממילא קא אתו - פטור... וליכא לדמויי לשורו שהוּיק בצרורות, דשאני התם - דכחו דשור הוא... אבל הכא נולד הוא ופטור..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודות נט-ס)

לגבי מעשי השורשים פוטר הרמב"ן מצד זה שהם לא מוגדרים כממונו שהזיק. אמנם שורשים בהגדרתם הפורמלית הם ממונו של בעל האילן, אבל בהגדרה הנזיקית שלהם, מאחר שממילא קא אתו, אין להם דין ממונו שהזיק. לגבי האילן עצמו ניתן ברמה העקרונית לדבר על ממונו שהזיק. הה"א של הרמב"ן לחייב נובעת מתוך השוואת שורשי אילן ואילן לצרורות של שור. אלא שלטענת הרמב"ן, דווקא בשור ניתן לחייב על צרורות וליישם את דין כוחו. בשורשים אי אפשר לדבר על כוחו של האילן. 'כוחו' אינו שייך בהסתעפות אורגנית של הצמח, אלא רק באדם או בחיה. עצם קביעתו של הרמב"ן אפשרית מסברה, אך יש לבדוק האם היא תואמת את דברי הגמרא. בגמ' בב"ק מח. נאמר שאם שור של אדם חופר בור בחצירו של אחר, בעל החצר חייב בנזקי הבור. על אחת כמה וכמה, שאם השור שלך יחפור בור בחצר שלך - תתחייב בנזקי הבור. אם מחייבים במקרה כזה, מדוע לא לחייב את בעל האילן על השורשים שמייצר האילן שלו? התשובה הפשוטה היא שיסוד החיוב בב"ק מח. איננו העובדה שהשור יצר בור, אלא העובדה שבעל הבור לא טרח אחר כך למלא את בורו ולסלק את גורם ההיזק. שהרי כך נאמר בגמ':

"... אף על גב דאמר מר - 'כי יכרה איש בור' ולא שור בור, הכא כיון דאית ליה להאיך למלויה ולא קא מלייה - כמאן דכרייה דמי"

(בבא קמא מח.)

יתכן אפילו שמסוגייה זו נוכל לתמוך בגישת הרמב"ן. שהרי מגזירת הכתוב המבוארת בסוגייה - איש בור ולא שור בור - עולה שברמה העקרונית אין לחייב את האדם על כך שממונו יצר מזיק. דין הגמ' הוא דין מיוחד בבור, ואף זאת לא מפאת יצירת המזיק אלא מחמת שלא מילא את בורו לאחר מכן.

לחילופין, יוכל הרמב"ן לזנוח את ההסבר הראשון שלו, ולבנות על היסוד של אונס. ואכן, בהסברו השני הולך הרמב"ן בכיוון זה. הוא יוצר הקבלה בין שורשי אילן לבין המשנה בב"ק נה: שדנה בגדר של דיר שנפרצה בלילה. ואלו דבריו :

"... אי נמי - כיון דשרשין הוא דמוקי, ולא חזי להו - לית ליה לטפוי באנפייהו, דדמי למי שנפרצה בלילה שהוא פטור..."

(קונטרס דינא דגרמי עמודה ס)

אמנם ההקבלה שמנסח הרמב"ן בין שורשי אילן לבין גדר שנפרצה בלילה, אינה פשוטה כלל. גדר שנפרצה בלילה יכולה להתגבל בגדרים של אונס. אבל קשה לראות שורשי אילן שהולכים ומזיקים כמקרה של אונס. אמנם הגישה לשורשים עצמם קשה, אך סוף סוף היה אפשר לעקור את העץ.

ניתן כמובן לומר שאין דורשים דרישות רחוקות שכאלו מצד האדם, אך אם אומרים כך אין הפטור נובע מטיעונים של אונס. הפטור נובע ממוכנות לשלם מחיר מסויים תמורת חיים נורמליים. זה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו, ולכן מאפשרים לאדם 'להזיק' בהקשרים מסויימים. אך זה, כזכור, איננו הקו של הרמב"ן. אשר על כן הוא נזקק לנימוק של אונס, שהוא נימוק בעייתי במקצת בקטע של אילן המזיק בעזרת שורשיו.